

## **ТРЕТА ГЛАВА**

### **Лингвистични ситуации за инструменталност, изразени с творителни падежни модели, и техните извънезикови проекции**

- 
- I. За обема на инструменталния фрагмент и на инструменталните ситуации
    - 1. Видове инструментални ситуации в горнолужишкия език
  - II. Семантични профили на инструменталните ситуации
    - 1. Характеристика на семантичните предикати за всяка ситуация
      - а) Изработване на сценарий на развитието на ситуациите
    - 2. Психология на поведението на участниците в ситуациите - поотделно и един спрямо друг
- 

#### **I. За обема на инструменталния фрагмент и на инструменталните ситуации**

За инструменталността съществуват много повече изследвания (в сравнение например със социативността). Инструментът е една от първите роли, които отделя и Ч. Филмор. Мястото и сред семантичните валентности на глагола не е било оспорвано досега, тя неизменно присъства в семантичните анализи на предикатите. Изключително богато представени са ситуациите за инструмент и средство и в художествената литература, което подкрепя тезата, че творителните падежни модели са предпочитани за изразяване и описване на инструменталния фрагмент. Вътрешното структуриране и парцелация на тази глава обаче ще е малко по-различна от предишната, защото се съобразяваме със спецификата на анализираната тема (всъщност, точно така конкретно подходиме и при останалите глави от изследването). Основания да разглеждаме съвместно и паралелно ситуациите, описващи инструмента и ситуациите, описващи средството, с чиято помощ агенсът извършва действието, намираме както у всички автори, работили в тази област преди нас, така и в извънезиковата картина на света. В извънезиковата картина на света фрагментът, който описва инструмента и средството, с чиято помощ агенсът извършва действието, предизвиква дадено събитие, заема равноправно място наред със социативността например. Фрагментът за инструмент и за средство описва и разглежда липсата на собствен потенциал у агенса да се справи с възник-

налата ситуация и потребността му да потърси помощ извън собствения си ресурс. Обемът на инструменталния фрагмент и на фрагмента за средство има динамичен характер, а границите между инструменталните ситуации и ситуациите за средство са с доста мобилен характер, което ни дава основание да ги разглеждаме като взаимнодопълващи се разновидности. Т. е. тук става дума за два много тясно преплетени извънезикови фрагмента, границата между които много често трудно може да бъде прокарана с категоричност. И в двата случая става въпрос за резервен ресурс извън естествения потенциал на агенса, към който той посяга, в случаите когато собственият му потенциал не е достатъчен, за да се справи със ситуацията. Като изключение от това твърдение и единичен случай представлява ситуацията с [+ анатомична част от тялото] като естествено, органично свързано с агенса, анатомично помощно средство. Извънезиковият инструментален фрагмент и фрагментът за средство покриват доста голям периметър от картината на света, което се дължи на тяхната функционалност и готовност да подпомагат агенса, в каквито и да е житейски обстоятелства, при които той изпитва затруднения. Фрагментът за средство в горнолужишкия език, изразен езиково с творителни падежни модели, се конструира от следните подкатегории: [+ конкретно, предметно средство], [+ превозно средство], [+ анатомична част от тялото], [+ абстрактно, квазисредство].

Съществуват различни интерпретации за инструменталността, изразявана с помощта на грамемата творителен падеж, като различията произтичат от това към каква теоретична платформа се придържа авторът. Според А. Вежбицка падежите имат значения и те са не по-малко рационални (макар и може би по-неуловими), отколкото семантиката на останалите морфологични категории (вж. А. Вежбицка, 1985: 304). Приносът на различните структуралистски методи според Вежбицка е преди всичко в строгото разграничаване на синхронния и диахронния аспект на езиковите факти (стр. 305). Диахронният анализ предполага едно друго битие на падежната семантика, което задължително включва елементът развитие и изменение. За А. Вежбицка падежните форми на имената, взети изолирано, нямат значения – техните значения се съотнасят със специфични синтактични конструкции (защото хората общуват не чрез падежи, а чрез изречения); затова е по-правилно да се говори, че в рамките на дадена падежна грамема се реализират няколко конструкции с дадено значение, отколкото, че творителният падеж притежава няколко значения. Главната и основна функция на творителния падеж в славянските езици е да посочва оръдието на действието (инструмента на действието). И това произтича като хипотеза от самото название на тази падежна грамема: творителен или инструментален падеж се идентифицира в който и да е славянски език като падеж, сред чиито функции като основна се откроява функцията на инструмента (стр. 312). Творителен

инструментален (общо название за инструмента и средството) изразява това, което служи на субекта като средство, с чията помощ той реализира действието. Средството, с чиято помощ се извършва действието, не е цел на самото действието. Инструментът може да притежава конкретен реален корелат, но извънезиковият му корелат може и да е и с по-абстрактни измерения. И оттук обобщението, което може да се направи – семантичната роля инструмент може да има по-тесен и по-широк семантичен обем. В повечето славянски езици в този случай липсва формалната връзка, но има и такива (като горнолужишкия език например), в които формалната връзка е задължителна (срв. напр.: рус. ез. *писать пером*, *рубить топором*; ч. ез.: *myl si ruce mýdlem*, *psal perem*).

Под инструмент лингвистите имат предвид “оръдието, средството, с чиято помощ се извършва действието”, напр.: рус. ез. *Иван резал мясо ножом* (стр. 313). На практика се получава така, че в подобни конструкции агентът (*Иван*) прави нещо по начин, чрез който пряко е засегнат инструментът (*нож*) и косвено пациенс (*мясо*), но агентът се интересува от пациенс, а не от инструмента. т. е. инструментът помага, за да може агентът да осъществи намеренията си спрямо пациенс. Невинаги обаче семантичната роля инструмент има толкова еднозначна интерпретация.

Както вече отбелязахме, фрагментът се изгражда от няколко ситуации с по-близка или по-далечна смислова връзка. Като цяло инструменталният фрагмент от цялостната картина на света се изгражда от семантичните признаци [+ инструмент], [+ конкретно предметно средство], [+ превозно средство] и [+ абстрактно средство]. Ролята на тези четири основни семантични признака е, че водят до някаква качествена промяна в семантичния обект. Средството е представено чрез отделните си разновидности: конкретно предметно средство, превозно средство, част от човешкото тяло (като средство, с чиято помощ се извършва действието) и абстрактно средство, квазисредство.

И според Д. Станишева (вж. Станишева 1958: 76) инструменталното, оръдийното значение на творителния падеж е едно от най-старите му значения, което несъмнено е присъствало и в праславянския език. Смята се, че изразяването на инструменталността в горнолужишкия език с помощта само на формална връзка, е под влияние на немския език. Авторката обобщава, че творителен инструментален в лингвистичната литература обикновено се нарича творителен за оръдие или средство (обикновено се обединяват и използват като синоними) и при него не се забелязва някакво вътрешно многообразие. Различава основно три групи:

1. Творителен за оръдие: *он разрезал хлеб ножом, он засыпал яму лопатой, он выкрасил пол кистью, он расколол дрова топором, он позвонил звонком, он помахал платком.*

2. Творителен за средство: *он вспахал поле волами, он убрал поле комбайном, он ехал поездом, он прилетел самолетом.*
3. Творителен за помощен материал: *он покрыв стол салфеткой, он засыпал яму землей, он выкрасил пол краской, он накормил ребенка кашей.*

Трите вида творителен инструментален имат различна съдба и перспективи на развитие в славянските езици. Освен това съществува по-тясно и по-широко разбиране за инструмента и средството (по-подробно на това ще се спрем по-надолу в изложението). Ние възприемаме становището, според което инструментът и средството имат строго очертани правомощия и сфери, които покриват; определението инструментален, от друга страна, свързваме с наименованието на цялостния фрагмент. На базата на анализа на ексцерпирния материал, с който разполагаме, стигнахме до убеждението, че горнолужишкият творителен инструментален падеж притежава богато разнообразие от семантични разновидности на инструмента и средството. Това означава, че инструменталните падежни модели в горнолужишкия език са в състояние да опишат доста голям фрагмент от кратината на света, отнасяща се до инструмента и средството. От своя страна, инструменталният фрагмент реално се изгражда от пет типови ситуации, които ние подробно ще представим и анализираме по-долу в изложението. И тук при анализа на ситуацияите се придържаме към становището на Ю. Д. Апресян, че структурата на ситуацияите се изгражда от предикатите и участниците, произтичащи от семантичните валентности на предикатите; т. е. това включва създаване на семантични профили на ситуацияите и проследяване психологията на поведение на участниците, нещо което се опитахме да приложим във втора глава. И така, ще обобщим: инструментален фрагмент за нас е обобщено название на комплекс от ситуации, които са съответно ситуации за инструмент, за конкретно предметно средство, за превозно средство, за част от тялото и за абстрактно, квазисредство. Разликата между ситуацията за инструмент и ситуацията за конкретно, предметно средство е, че в първата ситуация за нас инструментът има по-тесни параметри и те се опират на разбирането за инструмента като сечиво, оръжие, с което физически се унищожава или частично се накърнява физическата цялост на пациенс (в негов ущърб), т. е. различно е въздействието, което инструментът оказва върху пациенс – в повечето случаи въздействието е с отрицателни последици. При ситуацията за конкретно, предметно средство третият участник в ситуацията – пациенсът запазва физическата си цялост, тя не се накърнява или разрушава, напротив стига се до благоприятно (или неутрално) за пациенс състояние, трансформация във външния му вид, или даже и до вътрешна трансформация. Общото за всички ситуации от инструменталния фрагмент е, че участниците са поне двама. Това са агенсът, инструментът, средството (с всичките си разновидности), пациенс, крайната

точка, началната точка. Характерно за поведението на агенса във всичките ситуации е голямата доза инициативност и активност, които той притежава. Точно това му активно състояние го прави способен да управлява останалите участници в инструменталния фрагмент.

Инструменталният фрагмент в горнолужишкия език се изгражда от следните ситуации:

**Инструментална ситуация № 1:** [ситуация за описание на инструмента - сечивото, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ инструмент]:

*Z tesakom rozruba wona halzy.*

**Инструментална ситуация № 2:** [ситуация за описание на конкретното средство, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ конкретно предметно средство]:

*Jan pisa z wołojnikom.*

**Инструментална ситуация № 3:** [ситуация за описание на превозното средство, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ превозно средство]:

*Smy jězdźili z awtom (z ćahom).*

**Инструментална ситуация № 4:** [ситуация за описание на неразделна част от човешкото тяло като помощно средство, с което агенсът извършва действието] - основен признак [+ част от тялото]:

*Z porstom suny jej kudźer z mjezwoća a zaso poča ju wokošować.*

**Инструментална ситуация № 5:** [ситуация за описание на абстрактно, квазисредство, с чиято помощ агенсът извършва действието] – основен признак [+ абстрактно средство]:

*Móžeše sej z myslemi hišće raz na ćopły přibrjóh wučeknyć.*

## II. Семантични профили на ситуациите за инструмент и средство

### 1. Семантичен профил на ситуация № 1:

[ситуация за описание на инструмента, с чиято помощ агенсът извършва действието]

Творителните падежни модели са много използван и предпочитан начин в горнолужишкия език, за да се опише чисто инструменталния фрагмент. Разграничаваме инструмента от средството, като за нас инструментът има по-тесни параметри и те се опират на разбирането за инструмента като сечиво, оръжие, с което би могло да се стигне до физическото унищожаване или частично да се накърни физическата цялост на пациенса, т. е. последиците за пациенса след сблъсък с инструмента са отрицателни. Съществува тясна връзка между ситуацията за инструмент и ситуацията за конкретно, предметно средство. Ние обаче ще ги

представим поотделно, като се ръководим преди всичко от състоянието на пациенса в ситуацията. Агресивните намерения и действия на агенса водят до накръняване на физическата цялост на пациенса. Ще илюстрираме ситуацията със следните примери от горнолужишкия език: *Z tesakom rozruba wona hałzy. Jeho wobužne wobličo so trochu rozjasni, jako wohlada, kak sebi tón wuspěšny hólčik z nožom wokolencu wotkra. Z nožemi so nože wótrā. Nan je žito z kosu sykl. Bě ze swojim wótrym tesakom do porsta kałnył. Přetož měščanske wójska z třělbinami najsylšiše murje spowalachu. (J. W.) Mój pjezl je džěrawy a chcu jón z jehłu zatyknyć. (O. W.) Jeho wobužne wobličo so trochu rozjasni, jako wohlada, kak sebi tón wuspěšny hólčik z nožom wokolencu wotkra. (O. W.) Džeń před poswjećenjom zašlahachu přistup k hotowemu mostej z wobeju stron, a pólcaj z piklhawbu a dolhim tesakom stražowaše na mosće, zo njeby nchtó před kralom na njón stupił abo přez njón šoł. (P. K.) Pólcaj z dolhim tesakom móst stražowaše, zo njeby před kralom nchtó přez njón šoł. (P. K.) Běchu so cyle njewočakowano Rusojo z cyle čěžkimi tankami do Budyšina zadobyli. (Ch. Z.) Rusojo třěleja z tankami a artileriju. (Ch. Z.) Z łopatu a železnymi hokami čahaše wobornik hołbjace hnězda z klina Atheny. (K. K.) Wobornicy běchu w škitnych helmach a ze sekerami wobróňeni. (K. K.) Srjedź tych čornych kopcow nadeńdu samotneho čłowjeka, kiž tam džěła z łopaču. (M. N.-N.) Z nožemi so nože wótrā. (M. N.-N.) Předewšěm chcedža našich wjednikow skóncować; ně, nic z jědom abo z mječikom. (M. N.-N.) Njeh potom cuzbnik zloby wari, njeh so na nas měři ze swojimi zjawnymi a tajnymi brónjemi. (M. N.-N.) Što mamy tuchwilu do štomow pušćeć, to ani wjac z tej mordarskej motorskej piłu njedočiniš. (B. B.) To budžemy zaso z kosu dyrbyeć. (B. B.) Dyrbju te mokre wuhlo chtětre zaso z łopaču horje mjetać na tón pas. (B. B.) Džensa wječor, hdyž budže so čmičkać, póndžeće dele a wubijeće ze sekeru dvě desce z płotu. (J. K.) Tam klepoce hólčec z kiješkom wo drjewjany plót. (J. S.) Město zo by sobu duł a wšěch druhich přeškrjebotał, wjerhaše nastajnje z kiješkom w powětre. (J. S.) Wón rěza z małej piłu kuluchi, žerdki a hałzy. (J. S.) Haj, tak to je – kaž by ze žanym druhim nožom na cyłym swěće krać a rězać njemóhla. (J. S.) Tuž dyrbi z druhim nožom pomazki krać. (J. S.) A kornar je jemu mjez nohomaj přećahnył a na chribjeće ze zapinacej jehłu přityknyć. (J. S.) Zwjetša sobotu – druhdy husćišo – wotdrapachu sej tute kosmy z wótrym nožom. (J. S.) Při kóždym słowje ze swojim kiješkom wo blido bješe. (J.) Lětaďla su z raketami třěleli. (K. K.) Nas z raketami bombarduja. (K. K.)*

### **Характеристика на семантичните предикати в ситуация № 1**

Предикатите при инструмента и средството са предимно за действие, процес и събитие, по-рядко за състояние, защото чрез тях се предизвиква моментална външна промяна у пациенса. Това са за физическо, видимо действие и в по-редки случаи за ментално действие (при ситуация

№ 5 например), което е свързано с желанието на агенса да се достигне до видима външна трансформация в пациенса. Трансформацията се характеризира с известен драматизъм, извършва се моментално, а последиците от нея остават във времето.

Ще приведем примери за най-често използваните типове предикати при първа ситуация: *rozrubać z tesakom (hałzy)*, *wotkrać z nożom (wokolencu)*, *wótrić z nożemi (noże)*, *syc z kosu (żito, trawu)*, *kałnyć z wótrym tesakom (do porsta)*, *spowaleć z trześbinami (murje)*, *zatyknyć z jehłu (pjezl)*, *strażować z dolhim tesakom (móst)*, *trześleć z tankami a artileriju do (was)*, *z raketami (do nas)*, *skóncować z mječikom (wjednikow)*, *měrić so ze swojimi zjawnymi a tajnymi brónjami (na nas)*, *wubić ze sekeru (dwě desce z płotu)*, *klepotać z kiješkom (wo drjewjany płót)*, *wjerhać z kiješkom (w powětrje)*, *rězać z malej piłu (kuluchi, žerdki a hałzy, z nożom chléb, štomy)*, *krać z druhim nożom (pomazki)*, *přityknyć ze zapinacej jehłu (bluzu)*, *wotdrapać z wótrym nożom (kosmy)*, *bić ze swojim kiješkom (wo blido)*, *bombardować z raketami (was)*.

Най-общо, фазите при построяването и развитието на **сценария** при първа ситуация включват три ключови позиции в поведението на агенса: възникване на намерение за осъществяване на действие спрямо пациенса, избор на инструмент за реализирането на това намерение и каузация (причиняване, предизвикване) на промяна у пациенса. Като изборът на инструмента може естествено да произтича от природата на пациенса *rězać z nożom chléb*, като в този случай вниманието на агенса е съсредоточено върху пациенса, но инструментът може да е избран целенасочено и специално за постигане на по-особен ефект или даже и за експеримент, като при това положение вниманието на агенса е съсредоточено върху инструмента и върху самия себе си, а пациенсът е само поводът.

Можем да обобщим поведението на агенса при първа ситуация, като опишем следните фази на развитие на сценария:

1. Поява на осъзнато намерение за осъществяване на действие спрямо пациенса;
2. Подготовка за действие спрямо пациенса с цел нанасяне на съзнателна вреда на пациенса - за облагодетелстване на агенса от пациенса след физическата му трансформация, за физическо унищожаване на пациенса;
3. Подготовка за действие спрямо пациенса с цел самоизтъкване на определени качества на агенса, като способността му да борави с определен инструмент например, като в този случай фокусът на вниманието не е върху пациенса – той е само поводът, а върху инструмента;
4. Избор на инструмент, с чиято помощ намеренията на агенса ще се реализират в пълна степен и мигновено;

5. Преднамерено, причинно, пряко включване на инструмента в действието, защото агенсът желае да каузира нещо;
6. С помощта на инструмента агенсът косвено променя пациенса;
7. Прекратяване на действието поради фактическото изчерпване на пациенса или на инструмента в някои случаи;
8. Липса на по-нататъшен ангажимент у агенса спрямо пациенса или спрямо инструмента;
9. Наличие на дълготрайни във времето последици за пациенса.

### Характеристика на участниците в ситуация № 1

Участниците в описваната ситуация са трима: агенс, инструмент, пациенс. Те влизат в различни взаимоотношения помежду си, като посоката на въздействие се диктува от агенса, но неговите интереси са различни. В някои случаи го води интересът и желанието да извлече максимална полза от пациенса, но това е възможно да се осъществи единствено чрез физическото накърняване и увреждане на пациенса. Друг път действията на агенса се ръководят от желанието му да използва точно определен инструмент, т. е. акцентът пада не върху пациенса, а върху инструмента, но пациенсът пък е този, който изтърпява в негативен аспект експеримента на агенса. Съществуват различни трактовки и дефиниции на семантичните роли инструмент и пациенс. Общо взето, докато за обема на семантичната роля пациенс, при различните изследователи почти няма разногласия, то при определянето на семантичния обем на инструмента надделяват дискуссионните становища. Преди да опишем типовете инструмент и типовете пациенс за тази ситуация ще се спрем на битуващите дефиниции на инструмента и пациенса.

Обикновено при дефинирането на семантичната роля инструмент се смесват признаци от различни роли. Така например като синонимни се използват: инструмент, устройство, оръдие, средство, неодушевена сила и др. Също така често се използват като синонимни инструмент и оръдие, а средството се отделя от тях. Ще посочим някои от дефинициите за инструмента. Според Е. Георгиев (вж. Георгиев, 1987: 127) инструментът – “това е предмет или устройство, които причиняват действието непосредствено или са оръдия за неговото извършване” (срв. напр.: *Ураганът разруши къщата. Майката изчисти стаята с прахосмукачката*). За Х. Шевц-Шустер (вж. Шевц-Шустер, 1984: 67) творителният падеж се използва за изразяване на средството, с помощта на което се извършва действието: *pisać list z pjerom, poliwku ze łżicu jěść, z křidleškomaj pjerchotać, z kolesom jěć*. Вижда се, че авторът смесва в едно представата за различните разновидности на средството. Руската авторка И. М. Кобозева (вж. Кобозева, 2000: 137) определя инструмента като “неодушевена сила или предмет, въввлечени в действието”. Подобна де-

финиция обаче страда сериозно от конкретни указания и е твърде обща, за да ни бъде полезна при семантичния анализ. Доста обща е и представата за инструмента на лужишкия автор Ф. Михалк, според когото (вж. Михалк, 1977: 39) инструментът “това е предметът, който пренася действието в позиция между агенса и пациенса - *Rěžník zatřěli swinjo z pistolu*”. Твърде често дефинициите на различните автори не са изчистени и в тях се преплитат признаци, характерни за инструмента, и признаци, характерни за средството (срв. напр. у Х. Беличова, 1982: 57; И. В. Алтман, 1978: 220). Съществуват обаче и автори, които са се опитвали да разделят семантичния обем на инструмента и семантичния обем на средството. Така например Й. Маринова (вж. Маринова, 1996: 16) илюстрира инструмента с примерите *рендосвам* (“изглаждам с ренде дъски и др.”), *бранувам* (“завлачвам с брана”), а средството - с глаголните лексеми *боядисвам* (“оцветявам с боя”), *бетонирам* (“заливам с бетон”). Сходна е и позицията на М. В. Никитин (вж. Никитин, 1997: 604), като той, от една страна, разделя инструмента от средството, но, от друга – използва като синонимни инструмент и оръдие, което според нас не внася голяма яснота в разбирането за инструмента.

Привърженик на отделното разглеждане на инструмента от средството е и руският лингвист Ю. Д. Апресян (вж. Апресян, 1995: 125, 128). Семантичната валентност средство Ю. Д. Апресян илюстрира с примерите: *прибивать гвоздями, клеить клеем, жарить на масле*, а семантичната валентност инструмент – с примерите: *резать ножом, стрелять из ружья*. Основните разлики между двете семантични валентности според автора трябва да се търсят по посока на това, че използването на средството води до неговото фактическо изчерпване, т. е. той се изразходва, докато използването на инструмента не го променя, т. е. не го изчерпва. За принципните разлики между инструмента и средството свидетелства и обстоятелството, че те са съподчинени, т. е. формално заемат различни позиции. Това означава, че на практика не е възможно и двете валентности да бъдат реализирани едновременно с помощта на творителни падежни модели, срв. напр.: *\*писать картину колонковой кистью гуашью, \*писать письмо авторучкой синими чернилами*. Възможно е даден предикат да съдържа в себе си и двете семантични валентности, но в такъв случай те ще се изразят формално по различен начин (срв. напр.: *стрелять из ружья холостыми патронами*). Но в случаи като *стрелять ракетами* е налице синкретично изразяване на инструмента и средството.

Както вече посочихме в началото, ние разграничаваме инструмента от средството, като за нас инструментът има по-тесни параметри и те се опират на разбирането за инструмента като механично сечиво, оръжие, с което физически се разполовява или частично се накърнява физическата цялост на пациенса, т. е. налице са отрицателни последици за па-

циенса. Докато при определянето на инструмента и средството съществуват все още редица неясни и двусмислени моменти, което е логична последица от авторовата субективност, като движеща сила при семантичните анализи, то при дефинирането на втория участник в първа ситуация – пациенса – нещата не изглеждат толкова разнопосочни. Авторите са единодушни, че пациенсът е “лицето или нещото, което търпи негативни последици от действието на агенса”. Т. е. задължителен момент са отрицателните последици за пациенса. При някои от авторите обаче се забелязва стесняване обема на пациенса само до одушевено същество (срв. Ф. Михалк, 1977, Й. Пенчев, 1998, Ю. Д. Апресян, 1995, Х. Фатер, 2002, С. Колковска, 1992, М. Попова, 2000). В тази и във втора ситуация ние ще използваме понятието пациенс в по-широкото разбиране за него, т. е. пациенсът включва обекта на действието, без значение какво въздействие изпитва след сблъсък с агенса и инструмента /средството.

Основно изискване при инструмента е той да притежава реален, конкретен, неодушевен корелат в извънезиковия свят (срв.напр.: *rozrubać z tesakom, wotkrać z nożom, wótrić z nożemi syc z kosu, kałnyć z wótrym tesakom, spowaleć z trześbinami, zatyknyć z jehłu, wotkrać z nożom, strażować z dolhim tesakom, trześleć z tankami a artileriju, skóncować z mječikom, rězać z pīlu, měrić so ze swojimi zjawnymi a tajnymi brónjemi, wubić ze sekeru, klepotać z kiješkom, wjerhać z kiješkom, rězać z malej pīlu, krać a rězać z nożom, pŕityknyć ze zapinacej jehłu, wotdrapać z wótrym nożom, bić ze swojim kiješkom, trześleć z raketami, bombardować z raketami*).

За пациенса ние приехме по-широкото разбиране и включваме в семантичния му обем признаците [+ одушевеност] и [- одушевеност]. Останалите му характеристики не се променят, т. е. пациенсът притежава реален, конкретен, материален корелат в извънезиковата действителност (срв. напр.: *rozrubać hałzy, wótrić noże, syc žito, spowaleć murje, zatyknyć pjez, wotkrać wokoleńcu, strażować móst, skóncować wjednīkow, rězać štomy, syc trawu, wubić dvě desce z płotu, rězać kuluchi, žerdki a hałzy, rězać chłěb, krać pomazki, wotdrapać kosmy*). Абстрактността, т. е. наличието на нематериални измерения не са характерни за пациенса, защото по тях много трудно може да бъде проследена неговата видима трансформация.

А. Вежбицка (вж. Вежбицка, 1985: 312) дава следното определение на инструмента: “Това е механично приспособление (устройство, инструмент, оръдие), което се използва в дадена област и с помощта на което се извършва действието”. Творителен инструментален може да се използва само в случай, че събитието, включващо инструмента на действието, е неотделимо от събитието, което включва пациенса, т. е. тези две събития – събитието включващо инструмента на действието и събитието включващо пациенса – трябва да се възприемат като два аспекта на едно и също събитие, а не като две отделни събития. Означава ли това обаче,

че инструментът, който формално е маркиран с творителна падежна морфема, е по-тясно свързан с пациенса, отколкото с агенса на действието? Отговорът е, че заради посоката на въздействие, връзката между инструмента и пациенса е пряка, а между инструмента и агенса – косвена. Т. е. чрез инструмента пряко се засяга, пряко се въздейства на пациенса, а не на агенса. С помощта на семантичния признак [+ инструмент] се променя изцяло състоянието на семантичния обект, т. е. инструментът най-пряко въздейства върху обекта, като това води до някаква качествена промяна в характеристиките на обекта или пък и до самото му унищожаване. Отношенията между отделните участници могат да се характеризират с по-голяма или по-малка активност, а също така с различна степен на обвързаност към действието. Освен това в различните случаи различна ще бъде и степента на обвързаност на инструмента предимно към агенса на действието или предимно към пациенса. Инструментът може да влияе пряко или косвено на пациенса, може да променя само частично същинските му характеристики, но е възможно и изцяло да го трансформира и да му припише качествено ново състояние. Най-силната степен обаче на въздействие на инструмента върху пациенса е фактическото унищожаване на пациенса. Немалка заслуга за този резултат се полага и на семантичната структура на падежния управител. Семантичната структура на управителя с посредничеството на формалната връзка (*z*, *ze*) си взаимодейства със семантичната структура на инструмента и те, съвместно, въздействат върху семантичната структура на пациенса, за да постигнат заедно един общ резултат: трансформация в същностните характеристики на пациенса.

**2. Семантичен профил на ситуация № 2:** [ситуация за описание на конкретното помощно средство, с чиято помощ агенсът извършва действието]

Тази ситуация е много близка с предходната ситуация за инструмента. И двете приежават близки характеристики, но се различават по характера на помощното средство, което тук не е сечиво или оръжие, което води и до втората отличителна особеност – до състоянието на пациенса след сблъсъка със средството, т. е. при ситуацията за конкретно, предметно средство третият участник в ситуацията – пациенсът запазва физическата си цялост, тя не се накърнява или разрушава, напротив стига се до благоприятно (или неутрално) за пациенса състояние, трансформация във външния му вид (естетическа), или даже и до вътрешна трансформация. Различни са и намеренията на агенса – те са фокусирани повече около предизвикването на дадено събитие, а не толкова върху пациенса. Ще илюстрираме ситуацията със следните примери от горнолужишкия език: *Z łopatu a żelaznymi hokami ćahaşe wobornik hołbjace hnězda*

*z klina Atheny. (K. K.) Jan pisa z wołojnikom. Liwkosć ležeše w jeje hłosu, a ze lžičku měšeše w kofejowej šalce. Tehdy so hišće z husacymi kosačemi pisaše. Ma so piwo wucycać ze słomičku. Ta žona storkaše z črijom chlěb do gulija. Prosymy wopytowařow sej ruce z desinfekciskim srědkom wumyć. Pokupjeny a zapłačeny z čěskimi a francoskimi pjenjezami. Katolscy Serbja pisaja z lačonskimi pismikami. Mōžu ċi to z ličakom wuličić. Nan dóndže k durjam a zamkaše a wotamkaše je z klučom. Ale ze slubenym drjewom njemōžeš stwu wutepić. To su kupjele za lěkowanje z ľuhom a syrikom. Bližachu so ze spěšnymi tankami do serbskeho kraja. (J.) Dyrbju te mokre wuhlo chtětre zaso z łopaču horje mjetać na tón pas. (B. B.) Snopy so z powrjestwami zwjazachu. ...kiž so ze słomu zakry a z pjeršču zamjeta. Wótrěje sej čolo z pisanym rubiškom. Ze lžičku poča w šalce wjerćeć.*

## **Характеристика на семантичните предикати в ситуация № 2**

Кръгът на участващите в тази ситуация предикати е по-широк в сравнение с предходната. Те могат да бъдат предикати, описващи някакъв вид действие, събитие, процес. Предикатите за състояние не са много характерни за тази ситуация, защото състоянието предполага непроменливост в същностните характеристики за определен период от време. В случая обаче наличието на трансформация е част от спецификата на пациенса (или в някои случаи и на агенса, когато става въпрос за възвратни предикати). Наличието на по-голяма семантична палитра от възможности при предикатите се обяснява с липсата на ограничения за вида въздействие върху пациенса / агенса. В този случай пациенсът / агенсът запазва физическата си цялост, тя не се накърнява или разрушава, напротив стига се до благоприятно (или неутрално) за пациенса / агенса състояние, трансформация във външния му вид (естетическа), или даже и до вътрешна (емоционална, психическа, интелектуална) трансформация, в случаите когато пациенсът притежава релации с одушевен корелат в извънезиковата реалност. Това е свързано с различията в намерението на агенса от втора ситуация за разлика от агенса в първа ситуация – съзнанието и целта на агенса са съсредоточени не толкова върху желанието да променя, въздейства върху пациенса или върху избора на помощното средство (което в повечето случаи огранично произтича от спецификата на действието), а акцентът е върху намерението да се предизвика дадено събитие, което от своя страна води в някои случаи до промяна в пациенса или и у самия агенс.

Предикатите, които срещаме в тази ситуация, могат да бъдат класифицирани по различни параметри, срв. напр.: според вида средство, което използват, според въздействието върху пациенса, а и върху самия агенс в отделни случаи. Ние ще ги класифицираме в няколко по-обща групи според намерението на агенса, свързано най-пряко и с въздействи-

вието, което се оказва върху пациенса, а и върху самия агенс, което означава, че в някои от случаите средството е нужно на агенса, за да обслужи своите желания и цели без връзка с конкретен обект. И така, според намеренията (целите, желанията) на агенса различаваме следните активни групи предикати във втора ситуация:

1. Предикати, с които се описва как агенсът цели да предизвика определено положително (даже и лечебно) въздействие върху пациенса, срв. напр.: *lěkować z łuhom a syrikom (ćěło)*, *mazać z kremu (ruku)* и много други;
2. Предикати, с които се описва средство за помощно действие (помощен материал), без които агенсът не би бил в състояние да осъществи намеренията си, срв. напр.: *posypać z běłym pěskom (špundowanje, šćežku)*, *namazać z wolijom (jeju)*, *žrać ze smjetańcu (poliwku)*, *wokrjepić ze swjećenej wodu (holcu)*, *zaliwać z palencom (swoje myslički)*, *natykać z wonjacym złotožołtym (swoju trubku)*, *wumyć sej z desinfekciskim srědkom (ruce)*, *pisać z laćonskimi pismikami*, *wutepić ze slubenym drjewom (stwu)*, *zakryć so ze słomu*, *zamjetać so z pjeršču*, *wótrěć sej z pisanim rubiškom (čoło)*, *kiwać z hałuzami (do ćmičkanja)*, *ze šěrym kłobukom*, *česćić z winkom a palencom (Gustawa)*, *zapalić z bencinom (chěže)*, *poliwać z palencom (chěže)*, *pokryć z róžemi (hnójnišćo)*, *mjetać z kamjenjemi (do klanki)*, *přemosćić z telko mostami (wšě bjezdna a hlubiny)*, *zakryć ze židžanej spódnej košlu (nadrje a hladki brjuch)*, *wumyć sej z desinfekciskim srědkom (ruce)*, *posypać z hustym sněhom (chódniki)*, *posypać z hwěždami (zawěšk)*, *zaliwać z palencom (myslički)*, *zasypować z pjeršču (jamy)*, *wokřewić so ze słódnym ješćatym mlokom*, *napojić ze swojej kreju (swjatu zemju)*, *potepić ze sylzami (džěćo)*, *zapřasć z pawčinami (wokno)*, *zadymić z tobakom*, *poćahnyć z trikotom (dołhu šiju)*, *skóncować z jědom (wjednikow)*, *kormić z chlósćenkami (džěćo)*, *swjećić z winom*, *napjelnić z pěskom (tyzku)*, *napryskać z lódzymnej wodu (brjuch)* и много други;
3. Предикати, с които се описва механично приспособление, техническо изобретение като средство за помощно действие, без които агенсът не би бил в състояние да осъществи намеренията си, срв. напр.: *pisać z wołojnikom*, *z husacymi kosačemi*, *z laćonskimi pismikami*, *z pisanskej mašinu (listy)*, *čahać z łopatu a železnymi hokami (hołbjace hnězda)*, *měšeć ze lžičku (w kofejowej šalce)*, *wucycać ze słomičku (piwo)*, *wuličić z ličakom*, *zamkać a wotamkać z klučom (durje)*, *kupić a zaplaćić z čěskimi a francoskimi pjenjezami*, *wutepić ze slubenym drjewom (stwu)*, *wjerćeć ze lžičku (w šalce)*, *měšeć ze lžičku (w kofejowej šalce)*, *wobstarać z pjenjezami (syrotownju)*, *zahrać z pišćalku*, *jěšć ze lžicu (poliwku)*, *zaplaćić z pjenjezami (wokomiki)*, *překlepać z drjewjanej lžicu*,

*pohrabać z małymi hrabjemi (syno), woćinić z paklučom (durje), wobswětleć z petrolejowymi lampami (stwy), mjetać z łopaču (wuhlo)* и много други;

4. Предикати, които описват осъществяването на определено естетическо въздействие върху пациенса / агенса, срв. напр.: *wozdobić z kwětkami (čestny wěnc), wudebić ze šlewjerjom (klanku), pyšić so z kwětkami, wupyšić z chorchojemi (móst a město), pyšić ze snopowcami (polo)* и много други.

Етапите при построяването и развитието на **сценария** при втора ситуация са подобни на тези от първа ситуация, но с някои изключения. Ключовите позиции в поведението на агенса в този случай са: възникване на намерение за осъществяване на действие, за предизвикване на събитие, избор на помощно средство за реализирането на това намерение и каузация (причиняване, предизвикване) на благоприятна или неутрална промяна у пациенса или у самия агенс.

Най-общо примерните фази на развитие на сценария са следните:

1. Поява на осъзнато намерение за осъществяване на действие, за предизвикване на събитие от най-общ характер;
2. Подготовка за действие, която включва избор на помощно средство, с което се подпомага реализирането на действието;
3. Привеждане на агенса в степен на готовност да осъществи намеренията си за действие;
4. Избор на обект (пациенс – най-общо казано), който е органично свързан и произтича от същността и характера на действието и помощното средство;
5. Осъществяване на действието;
6. Достигане до благоприятна трансформация на пациенса в някои случаи;
7. Липса на видима промяна във външните и вътрешните характеристики на пациенса в други случаи;
8. Намерението на агенса за действие в някои случаи е насочено директно към предизвикване на благоприятна промяна у самия себе си;
9. Прекратяване на действието поради осъществяване на намерението на агенса;
10. Наличието на по-дълготрайни във времето последици за пациенса или агенса;
11. Липса на каквито и да е видими последици за пациенса или агенса;
12. Липса на по-нататъшен интерес у агенса към подновяване и продължаване на действието.

## Характеристика на участниците в ситуация № 2

Участниците в описваната ситуация са: агенс, помощен материал като средство, пациенс, чиято физическа цялост не се накърнява или разрушава, напротив стига се до благоприятно (или неутрално) за пациенса състояние или трансформация във външния му вид (естетическа), или даже и до вътрешна (емоционална, психическа, интелектуална) трансформация, в случаите когато пациенсът притежава релации с одушевен корелат в извънезиковата реалност. Както средството, така и пациенсът притежават разнопосочни извънезикови корелации. Помощното средство обикновено е с наличие на реален (материален), неодушевен корелат в извънезиковата действител. И тук следва да си припомним споменатото вече становище на Ю. Д. Апресян, според когото основните разлики между семантичните валентности за инструмент и средство трябва да се търсят по посока на това, че използването на средството води до неговото фактическо изчерпване, т. е. то се изразходва, докато използването на инструмента не го променя, т. е. не го изчерпва. Семантичното разнообразие на помощното средство ще илюстрираме със следните примери: *z łopatu a żelaznymi hokami, z wolojnikom, ze łżičku, z husacymi kosaćemi, ze słomičku, z črijom, z desinfekciskim srědkom, z českimi a francoskimi pjenjezami, z lačonskimi pismikami, z ličakom, z klučom, ze slubenym drjewom, z łuhom a syrikom, z łopaču, z pjeršču, z pisanym rubiškom, ze łżičku, z hałuzami, z chorchojemi, z winkom a palencom, z kwětkami, z piščalku, z bencinom, ze slubenym drjewom, z róžemi, z kamjenjemi* и много други.

При използването на конкретния предмет средство на семантичния субект принадлежи минимална роля. Предметът средство действа в известен смисъл самостоятелно, като изпълнява имплицитно подразбиращата се воля на субекта. С помощта на семантичния признак “помощен материал” се постига някаква качествена промяна в семантичния обект, т. е. той преминава от едно състояние в друго, но промяната е временна. За горнолужишкия език в този случай е валидно, че предикатът може да бъде преходен и непреходен, но винаги е налице формална връзка в съответния падежен модел.

Семантичното разнообразие и вариативност на пациенса от своя страна зависи от характера на средството, в неезиковия, материален свят, където между тях обикновено съществува близка, вътрешнозависима връзка. В повечето случаи пациенсът притежава реален (материален) неодушевен или в някои случаи и одушевен корелат в извънезиковата действителност. Ще посочим примери, илюстриращи и разнообразието на пациенса, срв. напр.: *holbjace hnězda, piwo, chléb, ruce, durje, stwa, čělo, wuhlo, čolo, most, čestny wěnc, mortwe holbje, chěže, hnójnišćo, wšě bjezdna*

*a hľubiny, polo, nadrje a hladki brjuch, ruce, chódniki, zawěšk, wocomiki, listy, myslički, syno, džěčo, wokno, solotej, brjuch* и много други.

Отношенията и в тази ситуация са многопосочни, като, от една страна, те засягат взаимоотношенията между агенса и средството, а, от друга – между средството и пациенса. Не бива да се пренебрегват и релациите между агенса и пациенса. Различна е и активността на агенса в отделните случаи. Връзката между агенса и помощното средство е от най-пряк и директен характер. Това е така, защото именно помощното средство контактува с агенса непосредствено, подчинявайки се изцяло на волята и желанията на агенса и изпълнявайки ги безпрекословно. От друга страна, агенсът няма директен контакт с пациенса, връзката между тях е по-опосредствана и далечна, макар че в голяма степен точно осъществяването на контакт с пациенса е крайната цел на агенса. И затова на пръв поглед изглежда, че агенсът е експлицитно по-малко активен към пациенса, което е подвеждащо, защото точно към него са насочени намеренията му. Между помощното средство и пациенса, от трета страна, също съществува най-тесен контакт, като активната страна е средството, движено и ръководено от агенса. Пациенсът безпрекословно се подлага на волята на агенса, чиято реализация се подпомага от средството. В цялата ситуация изглежда най-пасивен е пациенсът, чиято пасивност е мотивирана от наличието на благоприятен (или поне не на негативен) изход за него в повечето случаи. Факт, който не е за подценяване и който в екстремни и критични моменти би могъл да задвижи и приведе в действие целия вътрешен потенциал на пациенса. И то най-вече, когато пациенсът намира релации в извънезиковия свят с одушевен корелат.

Ще приведем и допълнителни примери за втора ситуация:

Liwkosć ležeše w jeje hłosu, a ze lžičku měšeše w kofejowej šalce. (D. Š.) Štomy kiwaja z haľuzami do ćmičkanja. (D. Š.) Tehdy so hišće z husacymi kosačemi pisaše. (O. W.) Haj, najbohatšo wobstaraše syrotownju z chlěbom a z pjenjezami. (O. W.) A zaso druzy so chileja, zběrajo mortwych na septyanych polach, kipjaty z krwju, napoł z palencom pjeni a z krawym wopluskom hrozni. (J. R. W.) Ma so piwo wucycać ze słomičku. (O. W.) Jebaše z wopačnej měru a wopačnymi pjenjezami. (O. W.) A dale stoja zróstni holenjo tam z chošćičkami, rjenje ze zelenoh wrjosu wjazany, z łučwom a ze wšelkej druhej nadobu, kajkejež drje maja u Delanach, ale nic we Budyšinje. (M. A.) Wupyšichu móst a město z teje přičiny z chorchojemi. (P. K.) Po programje bě wjesoła zabawa, a kóždy chcyše Gustawa na swoje wašnje česćić, wězo tež z winkom a palencom. (P. K.) Tam položichmoj našeho Gustawa na lěhadło, na njeho z kwětkami wozdobjeny čestny wěnc. (P. K.) Ta žona storkaše z črijom chlěb do gulija. (K. K.) Jenož hdyž stary muž ruku pozběhny a ze šěrym kłobukom kiwaše. (K. K.) Byrnjež sym wjele razow z pišćalku zahrał. (K. K.) Hladachu a widžachu mortwe hoľbe, so přez nje kopolachu, sunychu je z črijom nabok a chwatachu dale. (K. K.) Pokupjeny a zapłačeny z čěskimi a francoskimi pjenjezami. (M. N.-N.) Jich chěže dyrbjachu so z bencinom a palencom poliwać a potom zapalić. (M. N.-N.) A z tutym pomocnym wójskom so podać na puć do Berlina. (M. N.-N.) Zo maju nas rady a zo chcedža džiwać na naše prawa, ale ze slubenym drjewom njemóžeš stwu wutepić. (M. N.-N.) Nabruń zeleny je jeje plašć, čěmnorudna ta drasta, pasana ze smaragdowym přepasom. (M. N.-N.) Móžeš hnójnišćo pokryć z růžemi, wono tola dale smjerdži a je škoda wo růžički. (M. N.-N.) Nimo toho bu klanka hišće wudebjena ze šlewjerjom poslednjeje njewjesty. (M. N.-N.) Młodžina za njej čěrješe a z kamjenjemi do klanki mjetaše. (M. N.-N.) Katolscy Serbja pisaja z lačonskimi

pismikami. (M. N.-N.) Stare wjazy a lipy z haľozami k njeľbu čekaju. (M. N.-N.) Naši prawótcojo běchu so z kwětkami pyšili. (M. N.-N.) Z telko mostami su džensa přemosćene wšě bjezdna a hľubiny. (M. N.-N.) Pola so pyšachu ze snopowcami. (M. M.) Zakryje sej poľnej mjehkej nadře a hľadki brjuch ze židžanej spódněj košlu. (M. M.) Prosymy wopytowarjow sej ruce z desinfekciskim srědkom wumyć. (M. M.) Zabudže sej ruce z desinfekciskim srědkom wumyć. (M. M.) Chódniki běchu z hustym sněhom posypane. (M. M.) Móžu ěi to z ličakom wulićić. (J. B.) Mać wjerćeše nastajnosći z klučemi. (J. B.) Joe nygny a rjekny, zo je paduch chěžine durje z paklučom woćiniľ. (J. B.) Nan dóndže k durjam a zamkaše a wotamkaše je z klučom. (J. B.) Bróžeň bě natykana z telewizorami, rekorderami, komputerami a drobnymi ašinami. (J. B.) Steješe přeni króć w tajkej wysokosći – a storči z linealom do njeho. (P. W.) Móžu z pisanskej mašinu pisać. (I. H.) Wona nima přirowy zarosćene z kopřiwami a šćehelom. (M. D.) Z fiderkom chlěba sym sej skoku jich přichilnosć dobyľ, a z měrom. (B. B.) Wulki pas wokoľo brjucha – a potom smój ju z křipu horje čahaľoj. (B. B.) Njejsym so čěžkeho džěľa bojaľa, ženje nic, a dalokich pućow tež nic, hdyž sym po wójnje z troktorom po wjeskach čahaľa. (B. B.) A my smy ju přewodželi hać na kónc wjeski, ze ľžicami a wěkami klepotajo. (B. B.) Dyrbju te mokre wuhľo chtěťře zaso z ľopaču horje mjetać na tón pas. (B. B.) ...kotřiz z doľhimi haľzami w ruce harujo so mjez sobu ľoja. (J. K.) Napřečo stoľpowemu zachodej je hľuboki doľ, z kamjentnym plotom škitany. (J. K.) Wobswětlachmy naše stwy z petrolejowymi lampami. (J. K.) A potom chcemoj hišće swjećić z winom. (C. K.) Wita lube slónćko do złotoho ľožka a sčehnje z hwězdami posypany zawěšk přez cyľy swět. (J. S.) Ale nic tak, kaž by poliwiki ze ľžicu jěďľ. (J. S.) Tajke wokomiki njehodža so z pjenjezami zaplaćić. (J. S.) A byrnjež ěe dyrbjaľa z drjewjanej ľžicu překlepać. (J. S.) Zdrapnje jednu horjeka z nochćom, ale ně, te hišće zmolom zwarjene njejsu. (J. S.) Tež listy so pisachu, a to z pisanskej mašinu. (J. S.) Zaliwaše swoje mysľički z palencom. (J.) Hapa hordže nawjedowaše čah ze zmauwowacej čerwjenej chorchoju w rukomaj. (J.) Ludžo so posměwķnu, zaso syno na připowěšak tykaja, z maľymi hrabjemi pohrabaja. (K. K.) Jamy zasypowachu dosć hubjenje jenož zwjeršnje z pjeršču. Tam směš so wokřewić ze slódnym ješćatym mľokom a wotpočnyć w luboznej chlódnej zahrodže. Po programje bě wjesoľa zabawa, a kóždy chcyše Gustawa na swoje wašnje česćić, wězo tež z winkom a palencom. Jako bychu tam chodžili duchi staroserbskich rjekow, kiž su tu ze swojej kreju napojili swjatu zemju serbskeho hrodzišća. Ze sylzami potepi Teja jeju džěćo, potom sej wusny. Chódniki běchu z hustym sněhom posypane. Potom džeja za plotom njemyći do ľoža, lutuja z wodu kaž cyľy tydžeň. (M. M.) Tajke stare, maľe wokno z brunej, mazanej škleńcu, z pawćinami zapředžene. (K. K.) Žony a mužoj stejachu tam horjeka, kaž by je něchtó před tysacami ľětami z někajķim narkotikumom sprostnyć daľ. (K. K.) Friedrich z tobakom zadymil. (K. L.) Jich chěže dyrbjachu so z bencinom poliwać a potom zapalić. (M. N.-N.) Jenož ta dvě a poľ metra doľha šija bohužel běchu z trikotom počehnjene fuki abo něšto podobneho. (M. N.-N.) Předewšěm chcedža našich wjednikow skóncować; ně, nic z jědom. (M. N.-N.) Džěćo, kiž s džeň wote dnja z chlósćenkami kormi. (M. N.-N.) W ľěću jón wupyšeja z koncerwowymi křincami, z papjeru a jejowymi šķorpiznami. (M. N.-N.) Posypach solotej z prizku. (J. B.) Cesar nawukny na nuznik chodžić, za čož w kuchni z pěskom napjelnjena tyzka steješe. (P. W.) Byrnjež so mi takle ľěpje lubiľa, budžeš so z barbu žarowanja pokryć dyrbjeć. (M. D.) Naša mać chcyše mje ze šķokoladu wukurěrować. (B. B.) Popryskaše mje ze sektom. (B. B.) A na pjaty rózķ dže, rjenje pomaľu kaž ze šķlinkom, a potom jeho myje a z kremu maza a česa. (B. B.) Při myću wona jemu hľowu poľ do wody tunka a jeho chribjet a brjuch napryska z ľódzymnej wodu. (B. B.) ...kiž je dawno wuležany po šķtyrceći ľětach a zrunany, z trawu posyty. (B. B.) Wobswětlachmy naše stwy z petrolejowymi lampami. (J. K.) Z pěskom podachu bjezmóćne koruški do pěska. (P. M.) A potom chcemoj hišće swjećić z winom. (C. K.) Šķpundowanje je z běľym pěskom posypane. (J. S.) Wita lube slónćko do złotoho ľožka a sčehnje z hwězdami posypany zawěšk přez cyľy swět. (J. S.) Na jednym boku wjedže z pěskom posypana šķežķa. (J. S.) Z wolijom jeju namazać. (J. S.) Tu je z amoniakom hnojene. (J. S.) Wěķķa so wězo w šķewcowej stwićķe z někotrymi litrami palenca poliwa. (J. S.) Stary pak suny swjatočnje swoju doľhu trubķu ze złotožolťym tobakom mjez zuby. (J.) Měšeše ju z wodu, z čornym kofejom, ze syrymi jejkami, ale čisty jemu toľa najľěpje slóďžeše. (J.) Pater wokřepi sebye a Hapu ze swjećenej wodu a praji. (J.) A Hitler sam z bencinom polaty syčo a smjerdžo w swěťľych plómenjach do heľe spēľ. (J.) Natykaj swoju trubķu z wonjacym złotožolťym. (J.) We wľóžach su jich z pjeršču zawodželi. (K. K.) Přez wokno padaja toľste slónćne pruhi, napjelnjene z tysacami móľičķami próšķami. (K. K.)

### 3. Семантичен профил на ситуация № 3:

[ситуация за описание на превозното средство, с чиято помощ агенсът извършва действието]

Изключително разпространена ситуация, която допълва съществено инструменталния фрагмент и без която би било много трудно да си представим начина на придвижване на агенса от началната през междинните и до крайната точка. Творителните падежни модели се оказват ефикасно и почти без конкуренция езиково средство за описание на превозното средство. Същественото е, че и в този случай в творителните падежни модели присъства формалната връзка *z*. В тази ситуация ще видим представени и нови участници (макар и несъщински, т. е. не в традиционния смисъл на думата активни участници), като например начална точка, междинна точка, крайна точка и, разбира се, превозното средство. Ще проследим доколко е основателно да се смята, че ролята и мястото на междинната точка в тази ситуация не е толкова съществено и важно, за да се придобие цялостна и пълна представа за положението, че агенсът с помощта на дадено превозно средство тръгва от точка А, за да стигне до точка С, минавайки през точка В (или даже и през няколко междинни точки). Неизбежен е и въпросът доколко релевантна е позицията на началната и крайната точка в творителните падежни модели. Като начало, ще илюстрираме ситуацията с някои примери от горнолужишкия език. Срв. напр.: *Smy jězdźili z awtom. Sym z konjemi jěchał. Prěni je něšto krótsi, po nim móže so z wozom jězdźić, hačrunjež běše puć přeco hubjeny a je trochu horaty. Ta luba, dobra Elsbeth je z kolesom přijěla. Sym ze syčomlóčawu jězdźił. Bě so z ćahom wróćila. Jěć z ćahom. Jědžeše z takšowku po njeho. Měješe z ćahom dale hić. Prěni je něšto krótsi, po nim móže so z wozom jězdźić, hačrunjež běše puć přeco hubjeny a je trochu horaty. (O. W.) Potom jědžechmy ze sanjemi po polach. (O. W.) Běchu so cyle njewočakowano Rusojo z cyle ćežkimi tankami do Budyšina zadobyli. (Ch. Z.) Da bě wšo zaso na nohach, štóž móžeše běhać abo z rěblwanym wozyčkom jěć. (Ch. Z.) Hdyž by lěpje na nohach był, ale nchtó njemóžeše tež nihdže z wozom won. (Ch. Z.) Šulske džěci, kiž z busom do šule jězdžachu, nas mylachu a do nas storkachu. (K. K.)*

### Характеристика на семантичните предикати в ситуация № 3

Предикатите, описващи взаимоотношенията в ситуацията за превозното средство, са основно за движение, т. е. за физическо преместване (еднопосочно и разнопосочно) в пространството по земя, въздух и вода; а също така и някои фазисни предикати, които маркират фаза от раз-

витието на действието и които предполагат признака движение. Това са предимно предикати, маркиращи началото на действието, самият процес на осъществяване на действието, достигането до предела, до края на действието. Като цяло, преобладават предикатите, описващи процеса на развитието на действието. Липсват събитийните и статичните предикати. И това се мотивира от намерението на агенса да се придвижи от една точка в пространството до друга – нещо, което изисква и предполага развитие във времето. Но във фокуса на вниманието е не избраният от агенса маршрут (който в повечето случаи не е еднозначно експлицитно изразен), а превозното средство, което винаги бива експлицитно назовано. Ще посочим някои от най-често използваните и срещаните предикати, с чиято помощ се описва и превозното средство, срв. напр.:

*jězdzić z awtom, z wozom, ze sanjemi, z taksowku, z ćahom, jěchać z konjemi, přijěć z kolesom, wrócić so z ćahom, jěć z ćahom, hić z ćahom, wujěć ze swojim awtom (z dwora), wotjěć z kolesom, zawinyc z kolesom (z asfaltowaneje dróhi do lěsa), dojěć z awtom (k njemu), zajěć z kolesom (do zadnjeho dwora), podać so ze swojim małym awtom (na puć), dowjezć z lódžu, dojěchać z tutym konjom, ćahać z troktorom po wjeskach, honić so z kolesami, lećeć z lětađlom, pobyć z kolesomj, bližić so ze spěšnymi tankami (do serbskeho kraja), wotsalić so z tutymaj starymaj konjomaj, wrócić so z najwyšim rěblowanym wozom (domoj)* и много други.

На пръв поглед изглежда, че е просто да бъде построен **сценарият** за тази ситуация. Нещата обаче се усложняват допълнително от наличието на “трите точки”. “Трите точки” всъщност са: началната точка (там, където се намира, откъдето тръгва агенсът), междинната точка в някои случаи (мястото, през което се минава, за да се стигне до крайната точка) и крайната точка – целта на агенса, локализирана на по-отдалечено място в пространството. Трите точки заедно оформят маршрута на агенса до целта (за семантичната валентност маршрут пише и Ю. Д. Апресян 1995: 128). Къде е тяхното място в сценария и въобще доколко релевантно и легитимно е то? Възможно ли е да се добие пълна представа за ситуацията, в която агенсът използва дадено превозно средство, за да осъществи целта си и без тях? Излиза, че “трите точки” присъстват имплицитно, т. е. те се подразбират и не е задължително да бъдат експлицитно изразени. Именно към тази гледна точка се придържахме и ние. Истинската причина, поради която агенсът използва превозното средство и поради която се придвижва в пространството – остават скрити и неизвестни за нас. Всъщност, те не са и толкова релевантни в случай, че нас ни интересува мястото на превозното средство в тази ситуация. Съществените за пълноценната реализация на тази ситуация са агенсът и превозното средство.

Най-общо фазите на развитие на сценария са следните:

1. Поява на осъзнато намерение у агенса за придвижване от едно място до друго в пространството;

2. Част от подготовката на агенса в извънезиковата реалност е и формулиране на целта, т.е. определяне на крайната точка, до която агенсът ще се придвижи;
3. Избор на маршрута: началната и крайната точка вече са изяснени - стига се до избор на междинната точка (или точки), през които ще премине агенсът;
4. Подготовка за действие, която включва избор на превозното средство, с което агенсът ще се премества в извънезиковото пространство;
5. Изборът на превозното средство е свързан и органично произтича от определения маршрут;
6. За разлика от извънезиковата ситуация в езиковата и проекция отражение намират най-вече и предимно етапите на избор на превозно средство (като задължителни) и в някои случаи на точките от маршрута (като незадължителни);
7. Извършва се осъществяване на действието с помощта на превозното средство;
8. Налице е информация, че агенсът е в процес на осъществяване на поставената от него цел. Липса на по-нататъшна информация в езиковата реалност за това дали агенсът достига целта си.

### Характеристика на участниците в ситуация № 3

Участниците в описваната ситуация са: агенс, превозно средство (практически няма ограничения за вида превозно средство) - и трите точки, формиращи маршрута, по който агенсът се придвижва с помощта на превозното средство, за да осъществи експлицитно неизразената си цел и намерение. Изследователите са единодушни при дефинирането на превозното средство по-скоро като посредник между агенса и крайната точка, към която се стреми агенсът, и то не с цел да я променя (за превозно средство вж. още СБКЕ, 1994: 183; Вежбицка, 1985: 303-340 и много други). Семантичната валентност превозно средство притежава не само семантична, но и синтактична самостоятелност. Синтактичната му самостоятелност се изразява във възможността му да играе ролята и на субект в границите на едно и също действие (срв. напр.: *Smy jězdžili z awtom (z čahom)*, но *Čah je přijěl. Awto je přijělo*). В извънезиковия свят на практика пред превозното средство не стоят ограничения относно вида, размера и всичко, свързано с негови външни и вътрешни характеристики. То може да притежава както реален одушевен, тако и реален неодушевен корелат в извънезиковата реалност. Ще приведем примери за илюстрация и на двете възможности.

Превозно средство с реален неодушевен корелат в извънезиковата реалност, срв. напр.: *jězdžić z awtom*, *jězdžić z wozom*, *jězdžić ze sanjemi*, *prijěć z kolesom*, *jězdžić ze syčomlőčawu*, *wróćić so z čahom*, *jězdžić z*

*taksowku, zdobyć so z cyle ciężkimi tankami, jeździć ze swoim Trabantem, dowjeź z łódzu, jeździć z wózyczkom, čahać z troktorem, zajěć z mopedom, přijěć z busami, jeździć ze sněhakami, jeździć z parnikom, lećeć z lětađlom, jěć ze železnicu, wujěć z awtomobilom, jěć z raketu, jeździć z wulkimi wojskimi nakładnymi wozami* и много други.

Превозно средство с реален одушевен корелат в извънезиковата реалност, срв. напр.:

*jěchać z konjemi, jěć z konjom, dojěchać z tutym konjom, wotsalić so z tutymaj starymaj konjomaj* и много други.

Другите нови участници в описваната ситуация (макар и несъщински, т. е. не в традиционния смисъл на думата активни участници) са началната точка, междинната точка / точки, крайната точка – или трите точки, оформящи маршрута на агенса. Маршрутът може да бъде строго фиксиран и определен, но е възможно и да не е свързан с предварителен план и подредба и да не характеризира с наличието на много ясно поставена цел. В такъв случай говорим за безцелен и неопределен маршрут. Ще проследим доколко е основателно да се смята, че ролята и мястото на междинната точка в тази ситуация не е толкова съществено и важно, за да се придобие цялостна и пълна представа за положението, че агенсът с помощта на дадено превозно средство тръгва от точка А, за да стигне до точка С, минавайки през точка В. Крайната точка като участник в описвата ситуация почти не се поддава на трансформация, защото агенсът се стреми към нея с цел да я достигне, а не с цел да я променя.

Понятията за крайна и начална точка са производни от понятията за място и си остават съдържателно свързани с него. В съдържателната интерпретация крайната точка – това е мястото, където даден предмет започва да се намира, а началната точка – място, където предметът престава да се (започва да не се) намира (вж. Апресян, 1995: 128). Началната точка всъщност е източникът, точката, откъдето нещо се придвижва в резултат на действието (вж. Пенчев, 1998). Крайната точка винаги е локализирана на известно разстояние от субекта и с помощта на семантичен модел, чийто управляван компонент е маркиран с положителната стойност на [+ превозно средство], агенсът достига до нея. Превозното средство е мостът, който свързва агенса с крайната точка, т. е. ролята му е предимно посредническа. “Трите точки” присъстват имплицитно, т. е. те се подразбират, но не е задължително да бъдат експлицитно изразени в езиковата картина. Трите точки заедно оформят маршрута на агенса до целта. Истинската причина, поради която агенсът използва превозното средство и поради която се придвижва в пространството – остават скрити и неизвестни за нас. Всъщност, те не са и толкова релевантни в случай, че нас ни интересува ролята и функцията на превозното средство в тази ситуация. Съществените за пълноценната реализация на тази ситуация са агенсът и превозното средство. Не може обаче да се подмине и

фактът, че в някои случаи “трите точки” са вербализирани и биват експлицитно изразени, а не само имплицитно съдържащи се в семантичната структура на предиката. Ще покажем някои подобни случаи:

1. **Начална, изходна точка**, срв. напр.: *wujěć ze swojim awtom z dwora; přijěć z busami z hłowneho města* и много други;
2. **Междинна точка**, срв. напр.: *zawinyć z kolesom z asfaltowaneje dróhi do lěsa* и много други;
3. **Крайна точка**, срв. напр.: *zadobyć so z cyle ćežkimi tankami do Budyšina, jězdzić z kolesom na džěło, jězdzić z busom do šule, jěć z ćahom do Kubšic, dojěć z awtom k nanej, přijěć z klepotatym awtom do wsy, bližić so ze spěšnymi tankami do serbskeho kraja, jězdzić z wulkimi wojerskimi nakładnymi wozami do serbskich wjeskow, wróćić so z najwyšim rěblowanym wozom domoj, jěć z čěskim busom do juha* и много други;
4. **Цялостно експлициран маршрут**, срв. напр.: *jězdzić z wózyčkom wot blida k blidu* и много други;
5. **Безцелен и неопределен маршрут**, срв. напр.: *jězdzić ze sanjemi po polach* и много други.

Взаимоотношенията между участниците в ситуацията за превозно средство се определят от участника, който е в състояние да изрази и наложи най-категорично и императивно желанията си. Това е агенсът. Агенсът е активният, инициативният носител и изразител на волевото решение в ситуацията. Превозното средство е пасивният и неинициативен изпълнител на желанията и решенията на агенса. То изцяло се подчинява на неговата воля, което донякъде се обуславя от неодушевената му в повечето случаи същност. Липсва информация дали “трите точки” имат отношение към решението на агенса и към изпълнението на превозното средство. Те са лишени от “физическа мобилност” в пространството, което ги превръща в изключително пасивни свидетели на осъществяването на най-разнообразни цели. Те могат да бъдат обект на нечий желания, което може да ги превърне в реална цел за постигане, но те не са в състояние да изразяват отношение към поставените цели на агенса, освен в случаите, когато зад тях не се крият одушевени лица от извънезиковата реалност. Тогава картината се променя, защото те се оказват в позицията да оказват влияние върху агенса относно избора му на превозно средство, а даже да коментират и поставената му цел. Това може да бъде живо същество, при когото агенсът иска да посети и който обикновено се намира също на разстояние (срв. напр.: *wotjěć z ćahom k Feliksej*). Всичко това обаче остава експлицитно неизразено, скрито в езиковата картина.

Ще представим и допълнителни примери от горнолужишкия език, илюстриращи ситуацията за превозно средство: *Abo druhdže abo z kolesom sej wuleći trochu dale do Delan. (M. N.-N.) Do Kubšic běch jěl z ćahom. (M. N.-N.) Džasać króć so walach z kolesom. (M. N.-N.) Kóždy džeń jězdži z kolesom na džěło. (M. M.) Na druhi džeń*

wujědže wona po džěle na kolesu z dwora a wón ze swojim awtom. (M. M. Teja nalěwo z kolesom wotjědže. (M. M.) Z kolesom zawiny Teja z asfaltowaneje dróhi do lěsa. (M. M.) Njeje směl koleso na dróhu čišćeć a potom z awtom wotjěć. (M. M.) Póstownica ze swojim wozyčkom přez plestr ridruje. (M. M.) Džens je sobota a poprawom džen za wulět z kolesom. (M. M.) Chcych spakować wěcy a na druhi džen z ćahom wotjěć k Feliksej. (M. M.) Njeje móžno, sej direktnje z awtom k njemu dojěć. (M. M.) Sym kóždy raz tuteje jězby z ćahom dla trochu rozbudžena. (M. M.) Zawiny kaž přeco po džěle z kolesom wokoło rózka. (M. M.) Zajědže z kolesom do zadnjeho dwora. (M. M.) Borbora wza sej dowol a poda so ze swojim małym awtom na puć. (M. M.) Wěstu čaru z ćahom a potom dale z kolesom. (M. M.) Čehodla dračina z kołom po horach. (M. M.) Z nakładnistwowym awtom a kistami knihow měješe so podać na puć. (M. M.) Njebě ženje z awtom jězdził. (M. M.) Ale hdyž běch hotowy z kolesomaj, so tola do awta dach; samo z prochsřěbakom. (J. B.) A potom praji, zo je so jeho awto z lódžu dowjezło a jutře sem dojědže. (J. B.) Hladaše za pólcajskim awtom a wiješe z hłowu. (J. B.) Pětr samo hubu woćini a mórčeše, zo to po puću do šule a ze šule z kolesom hinak njeje. (J. B.) Budžemy wjele po puću, pěši abo z kolesami. (J. B.) Do Bušenki pak smój z kolesom jěłoj, do hribow z korbom a nožom. (J. B.) Młoda přistajena jězdžeše z wozyčkom wot blida k blidu a zběraše zbytki. (J- M. Č.) Někotři jězdžachu wob měsac jónu z busom do dźiwadła. (M. D.) Jeho staršej tohorunja wotjědžeštaj, z awtom a wulkim kófrom. (H. R.) Jědžechmy z taksu do B. k Józefej. (B. B.) Přeni króc w mojim žiwjenju z ćahom. (B. B.) Je wón z jeje konjom z dwora šoł. (B. B.) Tola z tutym konjom njeje wón ani domoj dojěchał. (B. B.) Z wulkim slěbornym awtom, kaž zo bychu morja haćić chcyli. (B. B.) Tu přijědže mi nawječor něchtó z kolesom na dwór. (B. B.) Nadobo widžu, kak něchtó z konjacym wozom bliže a bliže jědže, zo so wšo za nim kuri. (B. B.) A hižo bě Jan pola nas, bjeztoho zo by z konjom přez hranicu trjebał. (B. B.) Njejsym so ćežkeho džěla bojała, ženje nic, a dalokich pućow tež nic, hdyž sym po wójnje z troktorom po wjeskach ćahała. (B. B.) Hakle potom je srjedź nocy z kolesom zaso domoj jěła. (B. B.) Smój so druhdy samo honiłow z kolesami. (B. B.) Štó wě, štó budže pódla tebe ležeć, mać, snano někajki pradžd, snano holca, kiž je so z mopedom zajěła. (B. B.) Su z busami z hłowneho města přijěli, z wosobinskimi awtami a pěši. (J. K.) Lětsa bě wulki sněh, ze sněhakami móžachmoj jězdzić. (M. M.) Pojědžemoj z parnikom dale. (P. M.) Potom džěše z napakowanymi kolesami do Budyšina. (J. K.) Z kolesom jědžeše při wšěch wjedrach k zwućowanju a na wustupy do Budyšina. (J. K.) A tak sym sej wumyslił, zo by ty při tutej składnosći poprawom raz z lětađlom lećeć móhla. (C. K.) Korčmar jědži cylički džen z konjomaj na roli a ma tak swoje džělo. (J. S.) Tuž jědži wšědnje rano ze železnicu do města. (J. S.) Tući prózdnicy pak ničo dale nječinja, hač so nobel zhotować, w zahrodže so přechodžować abo z awtomobilom sebi wujěć. (J. S.) A Jank přijědže bórže z rěblowanym wozom za nimaj. (J. S.) Njejsy da jemu prajiła, hdyž sy připołdnu z kolesom doma pobyła, zo dyrbi bórže přijěć? (J. S.) Hdyž budže zemja z grotom wobćeňjena, hdyž budžeja ludžo w powětre lětać, z awtami po swěće jězdzić a z čołmami do wody so točić, potom je kónc swěta blisko. (J. S.) Jědžimy z awtami. (J. S.)

To dyrbi tak podobnje hić kaž z raketu. (J. S.) A štóž chcyše z ćahom jěć, dyrbeše samo płaćić. (J. S.) Bližachu so ze spěšnymi tankami do serbskeho kraja. (J.) Ze spěšnym wozom po awtodróhach wjednika do dalokeho kraja šumi. (J.) Daloko so njemóžeše z tutymaj starymaj konjomaj wotsalić. (J.) Dobroćiwy doktor bě wujednał, zo so wšě putnikowarjo z wulkimi wojerskimi nakładnymi wozami pod škitom oficěrow domoj do serbskich wjeskow zwoža. (J.) Bě so z najwyšim rěblowanym wozom domoj wrócił. (J.) Z klepotatym awtom bě přijěł do wsy. (J.) Syn Jan a ja chcychmoj z čěskim busom njenapadnje mjez Čěchami, do juha jěć. (K. K.) Młoda přistajena jědžeše z wozyčkom wot blida k blidu a zběraše zbytki. (K. K.)

#### 4. Семантичен профил на ситуация № 4:

[ситуация за описание на неразделна част от човешкото тяло като мощно средство, с което агенсът извършва действието].

В тази ситуация се описва естествения потенциал на агенса да се справи с възникналите препятствия, без да прибегва до помощни извън

самия него средства. Ресурсът е в самия агенс като естествено, органично свързано с него, анатомично помощно средство. Става въпрос за части от тялото на агенса или органи на чувствата, които биха могли да подпомогнат развитието на действието в една или друга посока. Тази ситуация не прилича на останалите и по неограничения потенциал на семантичните предикати, които биват привлечени в нея, за да отразят нейното многообразие. Различия се забелязват също така и по отношение на броя на участниците. Характерен и почти единствен участник тук е агенсът и някаква част от него, която обаче е фактически подчинена и зависима изцяло от агенса. Вторият несъщински участник е обектът, подложен на действието, което извършва агенсът. Той също така притежава разнообразни характеристики и релации с извънезиковата реалност. Ще посочим няколко примера, за да илюстрираме първоначално ситуацията. Срв. напр.: *Škraba z čornymi nochćemi tyzki hromadže. Z porstom suny jej kudžer z mjezwoča a zaso poča ju wokošować. Z rukomaj zepěra sej hłowu. Móhl ju z kročelomaj abo třomi wuměrić. Nětko džeržeše blešu z woběmaj rukomaj. Wona widži Renatu, kotraž ju k rańšemu postrowej z wočomaj zeslěka. Janto bě so z lochćom zeprěl wo klawěr. Radny knjez Röhrscheid ze železnej pjasću do rowarjow zajědže a hladaše na dobry porjad. Přimny kadlu z porstomaj. Zjědže wona z porstami přez swoje włosy. Z rukomaj zepěra sej hłowu. (D. Š.) Móhl ju z kročelomaj abo třomi wuměrić. (D. Š.) Wona widži Renatu, kotraž ju k rańšemu postrowej z wočomaj zeslěka. (D. Š.) Pomoc, pomoc, zadwělowana rjeješe a z pjasćomaj buchaše wo durje. (D. Š.)*

#### Характеристика на семантичните предикати в ситуация № 4

Палитрата от предикати е доста широка и разнообразна. Активно се включват предикати за мигновено действие, за по-продължителен процес, за предизвикване на събитие и почти нехарактерни са предикатите за състояние. Семантичното многообразие на предикатите е предизвикано и съвсем естествено произтича от разнообразието на видовете анатомична част, която се включва в действието. Което означава, че всяка видима и невидима част от човешкото тяло изисква свой специфичен и характерен предикатен изразител. В този случай ще подходим по различен начин и ще посочим зависимостта на предикатите от знака, означаващ анатомична част точно в този ред. Срв. напр.: *z ruku / z rukomaj (sej zepěrać, džeržeć, powitać, pomajkać, přimnyć so, sčahnyć, zjěsć sej, myć, šmórnyć sej, přiwiwnyć, popadnyć, hladkować, rozrězać, přinošować, pokazować, strowić, wobjimać, zakryć sej); z porstom / z porstomaj / z porstami (sunyć, dypać, přimnyć, pohrozyć, hladkować sej); z pjasću / z pjasćomaj / z pjasćemi (buchać, wrjesnyć, hrozyć, dyrić, młócić hrimać); z hłowu (wisać); z wočomaj (zeslěkać, wobkuzlać, hladać, přiwiwać, zašmjatać so, sčěhować, wudžěrać, wobtasać, přeswědčić so, pokazować); z kročelomaj*

(*wuměrić*); *z nohomaj* (*stać, teptać*); *z nochćemi* (*škrabać*); *z lochćom* / *z lochćomaj* / *z lochćemi* (*zeprěć so, kunksnyć, měrić*); *z kreju* / *z krwju* (*nakapać, zaplaćić, wopancać, napojić*); *ze sylzami* (*prosyć, potepić*); *z hłosami* / *z hłosom* (*swarjeć, dokonjeć*); *z potom* (*krjepić*); *z křidłami* (*bić so*); *z kolenom* (*młóćić*); *z pohibom* (*zhladkować sej*); *z wušomaj* (*přeswědćić so*) и други.

С различните по тип предикати се постига различна степен реализация на действието. Някои от тях изискват по-продължителна във времето подготовка, а за други е съществено моментното решение за действие, импулсът. Различно времетраене има и ефектът от действието. В някои случаи се постига трайно изменение при някои характеристики на обекта, а при други е налице само повърхностно съприкосновение. Във всички случаи агенсът е изцяло ментално активен, но физическата активност се реализира само от една негова конкретна част – органично свързана с него. Като с различните части се постига различна степен на осъществяване на действието, защото техният вътрешен потенциал за включване в действието е различен.

Не е много ясно как биха изглеждали последователно и хронологично подредени отделните фази от развитието на действието. Задължителното и при тази ситуация е обаче наличието на намерение – по-продължително обмисляно, или пък спонтанно взето решение. Оттам натаък връзката между предиката и анатомичната част на агенса се свързва органично – такава, каквато е и между агенса и активната му част.

Най-общо фазите на развитие на **сценария** са следните:

1. Наличие на предварително и продължително обмисляне от страна на агенса за включване в действието, за предизвикване на действие, за довеждане до качествено ново видимо състояние;
2. Липса на предварителна подготовка и на предварително осъзнаване на намерението спрямо обекта; спонтанна, импулсивна реакция и автоматично включване на активна анатомична част на агенса в действието;
3. Желание за осъществяване и на действие, което се осъзнава от агенса като невъзможно поради ограничения потенциал на активната му част;
4. Осъществяване на действието в различна степен;
5. В езиковата ситуация липсва информация за активността и ангажираността към действието на обекта / пациента, поради неодушевления му извънезиков корелат в повечето случаи;
6. Не се достига до отрицателни последици за активната анатомична част на агенса;
7. Наличие обаче и на отрицателни последици за обекта след приключване на действието;

8. Липса на информация в езиковата ситуация за съдбата на пациента / обекта и на активната анатомична част на агенса след приключване на действието.

#### Характеристика на участниците в ситуация № 4

Участниците в описваната ситуация са агенсът, някаква неразделно свързана с него анатомична или друга част (ръка, глава, крак, глас, усмивка, кръв, пот и други) и обектът / пациентът. Във всички случаи агенсът е активен изцяло ментално, а физическата активност се реализира само от една негова конкретна активна част – органично свързана с него. В повечето случаи не се стига до отрицателни и нежелани последици за активната анатомична част на агенса. Анатомично свързаната с агенса част е фактически подчинена и зависима изцяло от агенса. Вторият несъщински участник също така притежава разнообразни характеристики и релации с извънезиковата реалност. Различаваме тази ситуация от случаи, които също съдържат част от тялото, като: рус. *кивать головой, сжать пальцами*. Тук по-скоро компонентът, който се свързва с част от тялото, е обект на действието, а не средство. Тези случаи трябва да се различават от следните, срв. напр.: г.луж.: *A škřaba z čornymi nohčemi tyzki hromadže. Z porstom suny jej kudžer z mjezwoča a zaso poča ju wokošować. Z rukomaj zepěra sej hłowu*. И тук също е налице компонентът “част от тялото”, но с негова помощ се подпомага извършването на действието (това становище е подобно на изказаното от А. Вежбицка, 1985: 303-340, която също така разделя двата типа ситуации; но в нашето изследване не се занимаваме с първия тип ситуации).

Активната анатомична част на агенса обикновено е с наличие на реален одушевен корелат в извънезиковата реалност, срв. напр.: *z ruku / z rukomaj; z porstom / z porstomaj / z porstami; z pjasću / z pjasćomaj / z pjasćemi; z hłowu; z wočomaj; z kročelomaj; z nohomaj; z nohčemi; z lohćom / z lohćomaj / z lohčemi; z kreju / z krwju; ze sylzami; z hłosami / z hłosom; z potom; z křidłami; z kolenom; z pohibom; z wušomaj*.

Пациентът /обектът от своя страна също обикновено е с неодушевен реален корелат в извънезиковата реалност. Абстрактната безтелесност и нематериалност за него не са характерни, защото неписаното изискване за него е да е в близкия периметър на действие на агенса, т. е. да е физически достижим от него, срв. напр.: *škřabać z čornymi nohčemi tyzki, sunyć z porstom kudžer, zepěrać sej z rukomaj hłowu, džeržeć z woběmaj rukomaj blešu, zeslěkać z wočomaj Renatu, zeprěć so z lohćom wo klawěr, dypać z porstom do rubježnika, přimnyć z porstomaj kadlu, zepěrać sej z rukomaj hłowu, buchać z pjasćomaj wo durje* и други.

Ето още примери за използване на анатомична част от агенса като помощно средство:

Tež črije su z kreju nakapane. (D. Š.) Wobja hólčika ze swojimaj rukomaj a košeše jeho na čolo. (O. W.) Do swojeje smjerće prošeše ze sylzami swojeho mandželskeho. (O. W.) Z woběmaj rukomaj powita mje běłowłosaty starc jako stareho znateho. (M. A.) Hižo njejsu krjepjene z robočanskim potom. (M. M.) Z lěwicu pomajkny jim přez hłowy, ale hołbje so njedachu majkač. (K. K.) Hladaše horje, z prózdnjej ruku pokazowaše na třechu. (K. K.) Wšitko kaž njemdrje pjerchotachu, z křidłami wokoło so bijachu a za chwilu sprostnychu. (K. K.) Wostawa bjezpomocny posměwk, kaž pola džěsća, kotremuž je něchtó z porstom pohrozył. (J. K.) To so wón rozmjerza a wrjesnje z pjasću ze wšej mocu do blacha. (J. K.) Swari, woła a hrozy z pjasću wšěm, kotrychž widži. (J. K.) Potom steji zrunany, wulki, z prawej ruku dđeržo wo zemju zeprěty křiž. (J. K.) Nošerjo su so wustróželi, zadđerža jemu hubu a swarja z dušenym hłosom. (J. K.) Wě, zo nětkole njesmě być Napoleon a z ruku při špodce strowić. (J. K.) Wón wotstaji swój křiž tam, hdžež budže hlowa mortweho, a zrunany steji, z woběmaj rukomaj jón dđerži, herold. (J. K.) Haj, jedyn z nich zaplaći swoju swěru k narodej samo ze swojej krvju, ze svojim žiwjenjom. (M. N.-N.) Ale ně, tuta lubozna bytosć tu přede mnu złośćić njemóže, chiba zo či z powabnymaj wočomaj wutrobu a mysle wobkuzła. (M. N.-N.) Tež wobsah našeho dženika njeje přiřódna cyroba za čłowjeka, kiž steji z woběmaj nohomaj kruće na pódze swojeje doby. (M. N.-N.) Hołdujemy a přijuskamy našim narodnym rjekam, kiž sebi wopancachu sławu z čłowjeskej krvju. (M. N.-N.) Jako bychu tam chodžili duchi staroserbskich rjekow, kiž su tu ze swojej kreju napojili swjatu zemju serbskeho hrodžišća. (M. N.-N.) Z tutymi hłosami woprawdže hodži so něšto započec a dokonjeć. (M. N.-N.) Hladach z wočomaj maćerje na pisanosć nazymskeho wječora. (M. M.) Džěd-młodženc přiwiwnje mi ze swětłomódrymaj wočomaj. (M. M.) Z pjasću bě wrjesnył wo blido. (M. M.) Z ruku přimny so žerdže koparskich wrotow. (M. M.) Z druhej ruku sčahny čěło Roberta kruće k sebi. (M. M.) Druhdy někajki džělačer za nej hlada a so z wočomaj w jeje włosach zašmjata. (M. M.) Z woběmaj rukomaj sej mjezwočo zakry. (M. M.) Ze sylzami potepi Teja jeju džěčo, potom sej wusny. (M. M.) Na kóncu zjědže sej z ruku přez suche włosy. (M. M.) Mje z druhej ruku pomału a majkajo myje. (M. M.) Z wočomaj sčěuju Feliksa. (M. M.) Z ruku sej přez woči šmórny, hidžeše so. (M. M.) Wudžěra z njepohibliwymaj wočomaj na nju, ruku zwjazanu z rołkami na aparaty. (M. M.) Roland sej skoro njewidžomnje z ruku přiwiwnje. (M. M.) Potom sej z porstami włosy hladkuje. (M. M.) Steji před nej a z wočomaj młodu čušlo wobtasa. (M. M.) Přimnje so z ruku lěweho boka loža a cyle pomału sčehnje so horje. (M. M.) Zepěra so ze strowej ruku wo nócne blidko. (M. M.) Šmórny sej z blědej ruku přez přiřacnjene čerwjenkojte włosy. (M. M.) Z přeswědčacym posměwkom šmórny direktorka z jara rjanej ruku přez hladke drjewo blida a přiřahny sej skónčnje mapu z Arnowymi podložkami. (M. M.) W jednej ruce njeseše kóferk a z druhej dđeržeše ruku małego hólca. (M. M.) Ze swojimaj pjasćomaj, ze swojej džewječlětnej mocu da so do maćerje. (M. M.) Z kolenom, z pjasćomaj do njeje młóci. (M. M.) Z drobnym pohibom sej zhladkuje suknu. (M. M.) Ze slepymaj wočomaj hlada wona po krajinje paradiza. (M. M.) Nan mi zlochka z ruku přez hłowu zjědže. (J. B.) Wona mje z ločćom do rjebłow kunksny. (J. B.)

Z hłowu a nohomaj wona jemu na hruźi wisaše. (J. B.) Sym spał, móžno, zo sym so huzał, z nohomaj šurał, teptał. (J. B.) A wonu nóc běch najwjace rěčał a mudrosć z ločćemi měřił. (H. R.) Hdy by tola jónu něšto rjeknył, z pjasću wo blido dyřił. (H. R.) Dyrbju Natašu z woběmaj rukomaj popadnyć, zo njeby z přewulkim wotmachom lečo nimo mje smaliła. (J. K.) Potom so zaso sydnje, hladkuje z rukomaj přikryw na blidže a směje so. (J. K.) Ze swojimaj wušomaj dyrbyeše so přeswědčić. (J. S.) Přimny hubateho měšćana ze sylnymaj rukomaj. (J. S.) Hrimachu z pjasćemi wo blido. (J.) Ze samsnymaj wočomaj bě so potajkim zbožowny Zeppelin přeswědčil. (J.) So z pjasćomaj hrožo Zeppelin wottorže. (J.) Sam pak nochcyše k polěpšenju ze swojimaj młodymaj rukomaj přinošować. (J.) Naši wosadni rozřezaju ze swojej ruku tepichi. (J.)

Tak dyri skałar njesčerpliwje z pjasću wo blido. (J.) Wukładowaše Michał svojim kumpanom rady cyrkwe sedžo, ze žehliwymaj wočomaj na swoju wulku pistolu pokazujo. (J.) Směja so a pokazuja z ruku ke kyrkej. (K. K.)

## 5. Семантичен профил на ситуация № 5:

[ситуация за описание на абстрактно, квазисредство, с чиято помощ агенсът извършва действието]

Ситуацията е интересна с това, че агенсът тук си партнира с квазисредство, нематериален изразител на някакво ментално състояние за разлика от предходните ситуации в инструменталния фрагмент, в които помощното средство / инструмент притежава реален, материален еквивалент в извънезиковия свят. От друга страна, тази ситуация не е еднородна по това какви извънезикови отношения се описват чрез нея, което зависи от това какъв вид понятие е квазисредството. Нека да припомним, че в логиката (вж. Дейков, 1999: 39) понятието (лат. *notio* или *conceptus*) се определя като форма на мисленето, чрез която се отделят предмет или съвкупност от предмети в предметната действителност на мисленето. Съдържанието на понятието включва признака или съвкупността от признаци, чрез които се отделят предмети в предметната действителност на мисленето. Признакът представлява основанието на отделянето. Обемът на понятието включва всички предмети, носители на онзи признак, който служи като основание на отделянето. Предметите в предметната действителност на мисленето са носители на повече от един признак, от което следва, че един и същ предмет може да попадне в обемите на различни понятия. В реалната действителност всяко нещо може да бъде отнесено към класа на вещите, към класа на свойствата или към класа на отношенията. Съществената разлика между вещите, от една страна, и свойствата и отношенията, от друга, е тази, че вещите са самостоятелно съществуващи, докато свойствата са свойства на определени вещи, а отношенията са отношения на две или повече вещи, т. е. свойствата и отношенията нямат самостоятелно съществуване. В реалната извънезикова действителност те имат за свои носители отделните вещи. В предметната действителност на мисленето всеки предмет има самостоятелно съществуване, но някои от тях интенционално се мислят като самостоятелно съществуващи, докато други като несамостоятелно съществуващи. Именно на това основание се подразделят понятията на разновидности: 1) *понятия за вещи* – това са понятия, чрез които се отделят предмети в предметната действителност на мисленето, които интенционално се мислят като самостоятелно съществуващи. Например понятия за вещи са “писалка”, “котка”, “Уилям Шекспир”, “кентавър” и др. От примерите става ясно, че реалното съществуване, както е в случаите с “кентавър”, не е необходимо условие за съществуването в предметната действителност на мисленето. 2) *понятия за свойства* – това са понятия, чрез които отделяме предмети в предметната действителност на мисленето и които

мислим интенционално като характеристики на отделни вещи. Например “сив”, “вкусен”, “слаб”, “бърз” и др. 3. *понятия за отношение* – това са понятия, чрез които отделяме предмети в предметната действителност на мисленето и които мислим интенционално като характеристики на две или повече вещи. Например “равно”, “по-голям”, “по-висок”, “най-висок”, “между” и др. Понятията за отношение могат да бъдат разглеждани като понятия за свойства, но такива свойства, които са характерни за два или повече подредени по определен начин предмети. В разглежданата ситуация, както вече отбелязахме, преобладават понятията, описващи нематериални обекти. Ще посочим примери за илюстрация на тази ситуация, срв. напр.: *Móžeš se z myslemi hišce raz na čoply pribrižoh wučeknuć. Ale druhdy ze słowami třělachu do njeho. Syn zasypa mać z komplimentami, kajka rjana džensa je. Tež pospochi didlowacy paškowrončk tutu ze swojim spěwom kazyć njemóže. Přeciwo našim bratram w Mazurach so wojuje ze strašnym terorom. Ze swojim pjerom reagowaše Nowak čućiwyje na njeprawdu. Tekst započina so ze słowami. Z kuskom fantazije je wšo móžno. A jeho hlós klinčeše, kaž by ju ze słowom hacać chcył. (D. Š.) Z tutymi słowami přistupi wobsedžer žitnych klawow. (O. W.) Ale druhdy ze słowami třělachu do njeho. (J. N.) Nowe lěto, kotrež wita ludźi stróžbych z rjanym směwom, z nadžiju a rjanym spěwom. (M. M.)*

*Směty wo nich rozpominać jenož ze sarkazmom a satiru. (M. N.-N.) Přeciwo nam so znajmjeńša wojuje jeno z duchownymi brónjemi. (M. N.-N.)*

### Характеристика на семантичните предикати в ситуация № 5

Известно е, че предикатът в изходното си и основно значение задава определен тип базова ситуация, т. е. типът събитие, което ще се случи на агенса (вж. напр. Кустова, 2000: 85-109). Според същата авторка (стр. 109) семантиката на предиката не съдържа нищо повече, освен информация за участниците в ситуацията и за техните взаимоотношения. Така например предикатът за действие ни съобщава какво точно прави агенсът и какво иска той (т. е. целта също е характеристика на агенса) – на подобна позиция застава и Ю. Д. Апресян, както многократно сме отбелязвали. В разглежданата от нас ситуация не може лесно да бъдат отделени и класифицирани в семантичен подробен аспект типовете предикати. Те са най-разнообразни, като всеки със своя потенциал допринася за цялостното пълно реализиране на ситуацията. Характерното за тях е обаче, че те са свързани априори и по вътрешна дълбока смислова връзка с конкретното абстрактно средство. Основно това са предикати за извършване на дадено действие от агенса, предикати за предизвикване на събитие, за процес и за състояние. Палитрата тук е по-широка, което е следствие от разнообразните и разнопосочни релации, които е в състояние да осъществява абстрактното средство с обектите, към които се насочва. Най-

характерната особеност обаче между всички възможни предикати в тази ситуация е, че те описват някакво реално, видимо действие, за разлика от средството, което е абстрактно, нереално и невидимо. В същото това време това е и нетипично действие, действие, което е обречено да не се реализира, точно поради характера на средството – липсва му сила и плътност, за да може да отговори адекватно на вътрешния семантичен потенциал на предиката. Това е действие теоретично възможно да бъде доведено до края, но на практика в много малко от случаите се реализира изцяло – нещо, което зависи от вида и характера на абстрактното средство, от това дали е в състояние да преодолее почти непреодолимата граница между видимото и невидимото и чрез своята безплътност и нематериалност да придаде плътност и материалност на цялата ситуация. Това не поражда противоречие, а точно обратното – абстрактното средство черпи и се изпълва с вътрешна сила и енергия от потенциала за конкретика в действието на предиката. И даже и на практика действието да изглежда невъзможно, то се оказва реализуемо и възможно в света на менталното, където настъпват понякога важни за агенса промени. Важна е и обратната връзка – агенсът с помощта на своето въображение и фантазия провокира подобна нереална на практика ситуация, която се оказва реализуема в света на духа и интелекта.

Както и при предишната ситуация и тук ще подходим различно, като изходно и водещо при илюстрацията за нас ще бъде абстрактното средство, защото то предполага типът семантичен предикат, свързано е с него органично и по волята на скрит, дълбок смисъл. Срв. напр.: *z myslemi (wućeknyć, zapopadnyć, skakać, być)*; *ze słowami (třěleć, hacać, přistupić)*; *z komplimentami (zasypać)*; *ze swoim spěwom (kazyć, zahorić)*; *ze strašnym terorem (wojować)*; *ze swoim pjerom (reagować)*; *z rjanym směwom, z nadźiju (witać)*; *z duchownymi brónjami (wojować)*; *ze słowom a duchom (wojować)*; *z mudroścemi (kormić)*; *z dušu (podćisnyć)*; *z dobrym (pomhać)*; *ze złym (pomhać)*; *ze złom (płaćić)* и други.

Най-общ фазите на развитие на **сценария** в тази ситуация могат да бъдат следните:

1. Наличие в повечето случаи на добре обмислено намерение за действие от страна на агенса;
2. Вземане на решение за действие;
3. Избор на средството, с чиято помощ най-добре ще се реализира действието;
4. В езиковата ситуация липсва информация за това дали агенсът прибегва към абстрактното средство поради невъзможност да реализира намерението си с помощта на конкретно средство;
5. Избор на обект, към който се насочва енергията за действие на агенса;

6. Агенсът мобилизира своя интелект и въображение, за да осъществи намерението си;
7. Осъществяване на действието в различна степен;
8. Довеждане действието до желаня резултат или само частично осъществяване на намерението – и в двата случая последиците са видими почти само в света на менталното;
9. В езиковата ситуация липсва информация за активността и ангажираността към действието на обекта / пациенса;
10. Не се достига до отрицателни последици за абстрактното средство поради нематериалната му същност и поради невъзможност да му бъде въздействано директно и конкретно;
11. В езиковата ситуация липсва обективна информация за състоянието на обекта след осъществяване на действието, може да се предполага обаче, че последиците не са само благоприятни. Стига се и до ментали, емоционални, психически поражения за обекта /пациенса – в случаите, когато те притежават реален одушевен корелат в извънезиковата действителност;
12. Липса на информация в езиковата ситуация за съдбата на пациенса / обекта и на абстрактното средство след приключване на действието.

### **Характеристика на участниците в ситуация № 5**

Участниците в описваната ситуация са агенсът, абстрактното средство, с чиято помощ се цели да се осъществи някакво намерение на агенса и обект / пациенс. Необичайно и необикновено е средството, с чиято помощ се извършва действието в тази ситуация. Фактически то е невидимо, материално безплатно, и може да се каже, че почти никога не съществува в извънезиковия свят. Третият член в ситуацията може да е от различен характер – от обект, подчинен на действието, до крайна точка, която агенсът желае да достигне мислено.

Природата на абстрактното средство е такава, че то почти винаги осъществява релации в извънезиковата реалност с неконкретни, нематериални, неодушевени корелати. Тяхната природа в повечето случаи е плод и продукт на интелектуално, емоционално творчество от страна на агенса и може да се приеме, че агенсът е негов създател в сферата на менталното и въображаемото. Основните инструменти в помощ на агенса при това “производство” са фантазията, въображението, емоцията. Което показва, че те двамата като екип много често няма да напускат сферата на интелектуалното въздействие върху обекта /пациенса. Срв. напр. видове абстрактно средство: *z myślemi*, *ze słowami*, *z komplementami*, *ze swoim spiewom*, *ze strasnym terorem*, *ze swoim pjerom*, *z rjanym*

*směwom, z duchownymi brónjemi, ze słowom a duchom, z mudrosćemi, z dobrym, ze złym, ze złom* и други.

От своя страна, обектът / пациенсът е в състояние да осъществява в извънезиковия свят материални и нематериални, конкретни, одушевени и неодушевени релации. Резултатите вследствие на действието на агенса обикновено са емоционални, психически и интелектуални по-малки или по-големи поражения върху обекта /пациенс. Но даже и в случаите, когато обектът е с одушевени релации в извънезиковия свят, той се характеризира с пасивност и липса на инициатива да промени резултатите от действието в своя полза. Активната и инициативната страна в тези взаимоотношения е агенсът. Между абстрактното средство и пациенса няма директна връзка. Връзката е по-скоро мисловна, въображаема, но резултатът, когато е налице, е реален. Абстрактното средство е посредник между агенса и пациенса или крайната точка, към която се стреми агенсът. Срв. напр.: *wućeknýc z myslemi na ćopły přibrjóh, třěleć ze słowami do njeho, zasypać z komplimentami mać, reagować ze swojim pjerom na njeprawdu, zahorić ze swojimi skromnymi pěsničkami pólski lud, skakać ze swojimi myslemi w mróčelach, być z myslemi přez wšě hory a morja, skazyć z komplikacijemi wječor, plăćić ze złom zle* и други.

Ще посочим и допълнителни примери за илюстрация на тази ситуация: *Wón je ze swojimi skromnymi pěsničkami zahorił pólski lud na Mazurach.* (M. N.-N.) *Ale dyrbimy na to spominać, dokelž so tam wojuje nic jenož ze słowom a duchom, kaž pola nas, ale tež z hrubej namocu.* (M. N.-N.) *Tež pospochi didlowacy paškowrončk tutu ze swojim spěwom kazyć njemóže.* (M. N.-N.) *A jako bě docpěl šesteho lěta, bu přepodany knjezej wučerjej, zo by jeho kormił z mudrosćemi.* (M. N.-N.) *Wulki džěl našich “zdžěłanych” je so wotnarodźił a so podćisnył cuzbarstu z ćělom a dušu.* (M. N.-N.) *Nic so dać zapopadnýc ze zawjednymi, ale błudnymi mysličkami, nic ćěrić za cylom.* (M. N.-N.)

*Wažnje so zaběrać z tutym prašenjom.* (M. N.-N.) *Tajki zlět je tajke něšto wulkeho, wulkotneho, njewšědnego, zo njemóžeš jón wobzamknýc z prozaiskim spanjom a smorčenjom.* (M. N.-N.) *Přez wokno padaja tołste slónčne pruhi, napjelnjene z tysacymi móličkami proškami.* (M. D.) *Móžeše so drje derje dopomnić, hdyž ze swojimi myslemi w mróčelach skakaše.* (H. R.) *Na moje přispomnjenje je jenož ze žortom reagował.* (H. R.) *Ach, maći, hižo zaso sym z myslemi přez wšě hory a morja.* (B. B.) *Hižo wobžarowaše Rolf swoju ideju, sobu horje hić a sej tak posledni wječor z komplikacijemi skazyć.* (H. B.) *To wšě rěče – ani z dobrym ani ze złym – njepomhaja, a byrnjež so na hłowu stajił.* (J. S.) *Ale w bibliji steji, zo njesměš zle ze złom plăćić.* (J. S.)